

Landarbejderkvindernes arbejdsforhold ca. 1870-1900.

Af Anette Eklund Hansen

I det følgende skal nogle af de ændringer, der indtraf i landarbejderkvindernes arbejdsvilkår i slutningen af det 19. årh. belyses på baggrund af den udvikling og produktionsomlægning, der fandt sted i det danske landbrug i denne periode. De ændrede produktionsforhold bevirkede, at det navnlig var den kvindelige arbejdskraft, der blev efterspurgt som malkekoner/piger til et stadigt voksende kreaturhold, samt til pasning af roe- og sukkerroemarkerne, der udvidedes kraftigt i omfang i 1880'erne og 1890'erne. Begge arbejdsområder var kendetegnet ved at være arbejdskraftintensive, rutineprægede og ved at være hårdt fysisk og vedholdende arbejde. Da mange kvinder i denne periode forlod landbruget opstod der en generel mangel på kvindelig arbejdskraft. Selvom mange mænd i perioder gik arbejdsløse, bl.a. på grund af en stigende mekanisering af tærskning, så- og høstarbejdet, var mændene uvillige til at malke eller arbejde i sukkerroemarkerne.¹

Det er hensigten i det følgende at vise, hvorledes produktionsomlægningen påvirkede omfanget og karakteren af landarbejderkvindernes arbejde indenfor landbruget. Jeg skal endvidere forsøge at opstille nogle forklaringer på, hvorfor netop malkearbejdet og arbejdet i roemarkerne blev kvindearbejde.

Med en bred definition kan landarbejderklassen i sidste halvdel af det 19. årh. siges at omfatte kvindelige og mandlige daglejere i landbruget eller forskellige landindustrielle virksomheder. Den brede afgrænsning må ses på baggrund af landbrugets sæsonprægede behov for arbejdskraft, der betød at hovedparten af arbejderbefolkningen på landet i spidsbelastningsperioder var beskæftiget i landbruget. Den øvrige del af året var både mænd og kvinder henvist til løst daglejerarbejde; undtaget herfra var de arbejdere, der havde et fast arbejdsforhold f. eks. på en herregård.

Den store gruppe at tjenestefolk som arbejdede rundt om på gårdene tilhørte også arbejderklassen; men da de var underlagt tyendeloven var deres forhold til den gårdmand eller godsforvalter, de var ansat hos ikke et frit lønarbejderforhold, som det daglejerne formelt arbejdede under. Reelt var der dog også for landarbejdere stadig meget tilbage at det tidligere feudale afhængighedsforhold mellem de to parter.

I en undersøgelse som Indenrigsministeriet lod foretage i 1872 af landarbejdernes økonomiske vilkår fremgik det blandt andet, at lønniveauet på landet var så lavt, at en families leveomkostninger ikke kunne dækkes ved den årsløn en landarbejder alene kunne opnå, men at kvinder og børn nødvendigvis måtte deltage i forsørgelsen af familien i den udstrækning de kunne få arbejde².

De landarbejderkvinder, der af den ene eller anden grund var eneforsørgere, var endnu dårligere stillede, fordi deres dagløn kun udgjorde 1/2-2/3 af mændenes løn. Senere undersøgelser af udviklingen af årslønnen viste, at der ikke skete væsentlige forbedringer frem til århundredskiftet³.

Landarbejderklassens levevilkår må i denne periode betragtes som værende på et eksistensminimum. Selv om der rundt omkring fandt lønforbedringer sted, kunne arbejdsløshedsperioder, sygdom og arbejdsulykker hurtigt formindske de større indtægter⁴.

Landarbejderkvindernes lønarbejde omkring 1870 var karakteriseret dels ved et sæsonpræget arbejde udenfor hjemmet, dels ved lønarbejde i hjemmet bl.a. ved fremstilling af tekstiler. Derudover varetog kvinderne det daglige reproduktionsarbejde i familien. Dette arbejde var stadig meget omfattende, fordi de fleste ting endnu måtte fremstilles indenfor familien. Dette skyldtes dels den relativt uudviklede arbejdsdeling på landet i begyndelsen af perioden, hvor en vis form for naturalieudveksling stadig fandt sted, dels den ringe pengemængde landarbejderfamilien havde rådighed over. De familier, der havde en jordlod, hvor der kunne holdes nogle husdyr, var derfor en smule bedre stillede end jordløse familier, idet de selv kunne producere en del af familiens fornødenheder. Kvinderne var dog samtidig mere bundne til huset og jordlodden i disse familier.

Landarbejderkvindernes arbejde udenfor hjemmet foregik især i sommerhalvåret, hvor de arbejdede i hø- og kornhøsten. Derudover arbejdede kvinderne på teglværker, med skovarbejde, ved havearbejde på herregårdene med møgspredning, i tørvemoser og med tærskning. Når der skulle udføres ekstraordinære arbejder i gård- eller herregårdshusholdningen som bægning, vask etc. var landarbejderkvinderne med som daglejere⁵. Landarbejderkvindernes lønarbejde var derfor i højere grad kendetegnet ved de muligheder, der fandtes for at få arbejde i det lokale område end ved arten af arbejdet. Kvindernes arbejde var dog stadigvæk udpræget sæsonarbejde, samt enkelte dage hist og her.

I 1870'erne havde en del af landarbejderkvinderne endnu hjemmearbejde, hvor de spandt, vævede, strikkede og syede for folk. Denne indtægtskilde forsvandt dog efterhånden som de fabriksfremstillede produkter vandt frem. De velstillede gårdmandsfamilier havde nu råd til at købe fabriksfremstillede tekstiler eller de sendte deres uld til fabrikerne.⁶ Hjemmearbejdet havde ikke været særligt indbringende, da det var meget dårligt lønnet; men det havde givet mulighed for, at også de mindre børn i familien kunne deltage i arbejdet, og at kvinderne ikke behøvede at forlade hjemmet, og overlade børnene til sig selv.

Det var heller ikke ualmindeligt at kvinderne tog plejebørn og ældre eller syge fattigforsørgede i pleje mod betaling. Dette kunne samtidig give mulighed for at kvinden kunne arbejde udenfor familien, når der var en voksen mere til at passe på børnene⁷. Børnepasningsproblemet ser i det hele taget ud til at have været den største hindring for kvinderne til at have lønarbejde. Et pro-

blem der først og fremmest var et resultat af lønarbejdets opsplittende virkning på familien, hvor der efterhånden kun blev den reproduktive funktion tilbage.

Efter 1830'erne havde de gode afsætningsmuligheder for landbrugsprodukter betydet, at der efterhånden skete en kapitalisering af landbruget, hvor først godserne og senere de almindelige gårdbrug indlemmedes i verdensmarkedet.

I midten af 1870'erne satte en omfattende krise ind for afsætningen af kornprodukter. I det næste tiår skete der derfor en omlægning fra vegetabilsk til animalsk produktion, samtidig blev nye afgrøder som roer og sukkerroer indført i landbrugsproduktionen. Omlægningen skabte et øget behov for arbejdskraft, der navnlig blev en efterspørgsel på kvindelig arbejdskraft. Malkearbejdet og pasningen af roemarkerne blev uden videre diskussion gjort til kvindearbejde. At det især blev de gifte landarbejderkvinder og ikke tjenestepigerne, der kom til at udføre disse arbejder må ses på baggrund af den generelle udvikling i arbejdskraftforholdene i landbruget.

Malkearbejde

I 1880'erne og 1890'erne forlod tjenestepigerne (og karlene) i stort tal landbruget til fordel for byerne. En vigtig årsag til denne udvikling var de stadig større arbejdsbyrder, der blev pålagt pigerne. Et stærkt udvidet kreaturhold og forbedrede fodringsmetoder havde øget malkearbejdet, som nu kun udførtes af tjenestepigerne. Gårdmandsklassens egne døtre ville på dette tidspunkt nødtigt påtage sig det hårde og ringeagtede arbejde⁸. Der opstod derfor en mangel på malkepiger.

Når dette arbejde udelukkende blev kvindearbejde, som mændene først overtog i midten af det 20. årh., da det var blevet mekaniseret, må det ses i forbindelse med den traditionelle arbejdsdeling på landet i det 19. årh. Pasning af husdyrene og forarbejdning af mejeriprodukter havde hele tiden været kvindernes arbejdsområder. Stigende priser på disse produkter havde i 1860'erne og 70'erne ført til, at mange gårdmandsdøtre var blevet uddannet som mejersker og derved havde tilført gårdbrugene et økonomisk aktiv og samtidigt givet kvinderne en selvstændig økonomisk placering i gårdhusholdet. Da andelsmejerierne blev oprettet flyttede denne produktion udenfor gården, og der blev kun malkearbejdet tilbage - et arbejde der ikke var forbundet nogen prestige med⁹.

Da manglen på malkepiger blev mærkbar, blev det i stigende grad de gifte landarbejderkvinder, der kom til at overtage malkearbejdet på herregårdene og senere også på bøndergårdene. Fra væsentligst at være beskæftiget i sommermånederne havde kvinderne nu arbejde hver dag og ofte fuldtidsarbejde, fordi de måtte påtage sig alt forefaldende arbejde. For at sikre sig den nødvendige arbejdskraft til malkearbejde, fik en del godsejere indføjet i de såkaldte tyendekontrakter, som herregårdsarbejdere på nogle godser måtte underkaste sig, at også deres koner var forpligtede til at arbejde på gården¹⁰.

To eksempler fra tyendekontrakter skal her fremføres: Fra herregården Gersdorflund, Århus amt, lyder pkt. 5 »Arbejdsmandens kone der må være rask og arbejdsdygtig er ligeledes forpligtet til at arbejde for forpagteren, så ofte denne eller hans befuldmægtigede forlanger det, ligeledes på egen kost og med eget værktøj.... For at malke en piges køer får hun 25 øre for hver malkning. Udebliver konen fra arbejdet eller malkningen, fradrages der mandens dagløn 15 øre for hver gang«. I en kontrakt fra Grønnebjerggård ved Tølløse anføres følgende: »...Arbejdsmanden må desuden indestå for at hans hustru, kun for så vidt som hun ved sygdom eller lignende måtte være forhindret deri, at møde til malkning af et hold køer, samt til andet arbejde på gården, imod at erholde den dagløn, som på det tidspunkt gives kvinder«¹¹. Konsekvenserne for landarbejderkvinderne af de nye arbejdsforhold i landbruget blev, at de nu i højere grad havde fuldtidsarbejde og som lønarbejdere derved blev udskilt fra familien med eller mod deres vilje, som ovenstående eksempel viser.

På en herregård på Sjælland fik kvindernes vægring mod at tage malkearbejde konsekvenser for hele deres familie. Forpagteren havde opsagt malkepigerne efter at herregårdsmejeriet var nedlagt, og havde derefter krævet, at de faste arbejderes koner overtog arbejdet, da de nægtede blev mændene sagt op og familierne smidt ud af deres huse, som hørte til herregården¹².

På bøndergårdene blev det i 1890'erne også mere almindeligt at gifte landarbejderpar arbejdede fast på gårdene efterhånden som tyendet vandrede ind til byerne.

Arbejdet i roemarkerne

I forlængelse af det øgede kreaturhold og kravet om stigende mælkeydelser blev dyrkningen af foderroer indført, da dette foder gav øgede mælkemængder. Endvidere indførtes en ny handelsafgrøde, sukkerroen. Allerede i 1870'erne var der oprettet en sukkerroefabrik på Lolland. I 1880'erne og 1890'erne udvidedes sukkerroearalerne betydeligt, således at de almindelige gårdbrug også begyndte at dyrke sukkerroer. Det var først og fremmest på Lolland-Falster, men også på Sjælland og Fyn og i store dele af Jylland, blev der dyrket sukkerroer¹³.

Sukkerroedyrkningen var meget arbejdskraftintensiv, samtidig var det sæsonarbejde koncentreret om udtyndning og lugning i juni/juli måned og optagning i oktober/november måned. Arbejdet var hårdt og ensformigt og udførtes almindeligvis med en kortskaftet hakke, hvilket betød at kvinderne måtte arbejde i en meget ubekvem, sammenbøjet stilling. Netop denne arbejdsstilling fik nogle (mænd) til at mene at: »Den krumbøjede stilling, som arbejdets gode udførelse kræver, kan mændene vanskeligt forsones sig med. De anser sig for diskvalificerede dertil, idet de hævder, som jeg ofte har hørt det udtrykt, at mangle det ekstra hængsel i ryggen, som kvinderne må antages at være udstyret med«¹⁴.

Roearbejdet blev fra først af udråbt til kvindearbejde, hvilket der antagelig

findes flere årsager til. Fra begyndelsen af var der på herregårdene blevet importeret svenske kvinder til arbejdet, og fra 1890'erne overtog polske kvinder dette sæsonarbejde. På bøndergårdene blev det i vid udstrækning de danske kvinder og børn, der arbejdede i roemarkerne. Arbejdet i roerne var også udpræget et sæsonarbejde, der samtidig foregik i perioder, hvor størstedelen af mændene måtte formodes at have arbejde. Det var derfor nærliggende at anvende kvindelig arbejdskraft, der ellers kun kortvarigt blev brugt som markarbejdere¹⁵.

Endnu en forklaring kunne tænkes at ligge i kvindernes lavere dagløn ved et så arbejdsintensivt område, der med datidens teknologi ikke kunne mekaniseres, måtte lønomkostningerne blive betydeligt mindre ved at anvende kvinder og børn som arbejdskraft.

Den stadige udvidelse af roearealerne betød en stigende efterspørgsel på kvindelig arbejdskraft på samme tid, som disse også blev efterspurgt til malkearbejdet. Denne udvikling resulterede i stigende lønninger både for tjenestepiger og for landarbejderkvinder på dagløn, mens tilsvarende stigninger ikke ses for mændene. På Lolland steg tjenestepigernes løn eksempelvis med 145,9% fra 1872 til 1897 imodsætning til det mandlige tyende, der kun steg 54,1%. Kvindernes årsløn var dog stadig noget mindre end mændenes¹⁶.

Den stigende dagløn nævnes også af indberetterne til sukkerkommissionen. Mange mener at kvinderne omtrent kan tjene det samme som mændene, og i roekampagnen kan daglønnen stige helt op til 100%¹⁷. Ofte blev pasningen af et stykke roer bortakkorderet til landarbejderkvinden for hele sæsonen. »For pasningen af 1 td. l. roemark om sommeren og optagning af roerne om efteråret, erholder en kone 45 kr.. En rask kone, der ingen børn har at passe, kan allerhøjest påtage sig at passe 2 td. l.«¹⁸.

Landarbejderkvinderne kunne altså have væsentlige indtægter ved dette arbejde (sammenholdt med at mændene gennemsnitlig havde en årsindtægt på 350-400 kr.). Et andet gode ved roearbejdet var: »Fordelen for arbejderen består i at konen, der før næsten ikke bestilte noget, i roemarken kan tjene næsten ligeså meget som manden, og dog passe sit hus samtidig, da hun kan gå fra og til eller tage børnene med sig i roemarken, og at såvel gamle som børn kunne hjælpe til«¹⁹.

Roearbejdet blev på denne måde en forlængelse af kvindernes reproduktive arbejde i familien, idet de kunne arbejde sammen med de større børn i roerne, og alligevel forøge familiens indtægter. Hvorvidt kvinderne har delt denne opfattelse med deres arbejdskøbere, når de ikke var tvunget til det, er nok et spørgsmål. Mangelen på kvindelig arbejdskraft fik bl.a. Sorø landøkonomiske selskab til at foreslå, at der oprettedes børneasylers ved de større gårde, så kvinderne i højere grad kunne frigøres fra deres reproduktive arbejde og i stedet tage arbejde på gårdene²⁰. På Møn hvor sukkerroedyrkningen allerede inden århundredskiftet var langt fremme, blev der oprettet pøgeskoler, en slags børnehaver, hvor børn under den skolepligtige alder kunne opholde sig om dagen, mens forældrene var på arbejde²¹. De meget trange kår landarbej-

derfamilien levede under har dog tvunget mange kvinder til at tage de mindste børn med i marken eller efterlade dem derhjemme evt. under større søskendes opsyn.

Afslutning

Produktionsomlægningen i landbruget i slutningen af det 19. årh. betød at omfanget af landarbejderkvindernes lønarbejde steg betydeligt. Der var stadig på nogle områder tale om sæsonarbejde, som det tidligere havde været almindeligt, mens malkearbejdet bevirkede at kvinderne arbejdede hele året rundt. Før i tiden havde landarbejderkvinderne haft mange forskelligartede arbejdsområder enten det var udendørs eller i forbindelse med husholdningen. Der var i slutningen af århundredet tendenser til, at arbejdet ændrede karakter, og i højere grad var ensformigt, rutinearbejde, som ingen andre grupper ville tage, men som kvinderne p.g.a. landarbejderbefolkningens yderst dårlige levevilkår måtte påtage sig. Kvindernes øgede indtjening må dog samtidig have styrket deres position i familien.

Årsagerne til at malkningen og arbejdet i sukkerroerne blev kvindearbejde er sandsynligvis mange, men noget af forklaringen må findes i den traditionelle arbejdsdeling på landet, hvor malkningen hørte under kvindernes arbejdsområder, samtidig var det et arbejde uden prestige. For roearbejdets vedkommende har karakteren af sæsonarbejde, som i forvejen kendetegnede kvindernes lønarbejde, formentlig haft indflydelse. For begge områder gjaldt det endvidere, at de var arbejdskraftintensive. Ved at anvende kvindelig arbejdskraft, der kun kostede godt halvdelen af mændenes, kunne omkostningsniveauet for arbejdskøberne sænkes betydeligt.

Noter

1. En del af de konklusioner, der danner baggrund for denne artikel, stammer fra mit speciale: Landarbejderfamiliens materielle kår ca. 1870-1900, samt disses indflydelse på familiens størrelse og struktur, belyst ved et lokalstudie. (Afl. okt. 1982 på KUA) Specialet omhandler bl.a. landarbejderfamiliens arbejdsvilkår 1870-1900 på grundlag af en undersøgelse fra et Østlollandsk gods.
2. Oplysninger om arbejdernes økonomiske vilkår i kongeriget Danmark 1872, Betænkning udg. af indenrigsministeriet 1874.
P. Knudsen: Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse., 1888. s. 188 og 204. Th. Sørensen: Markarbejdernes Vilkår i jyske Hedeamter, 1881. s. 70-71. Stat. Medd. 4.rk. 8.bd. hft. I s, s. 29.
4. Ved en undersøgelse af udviklingen i faste daglejeres årsindtægter på Orebygård (gods på Lolland) kunne det konstateres, at der i 1900 var sket et fald i årsindtægten i forhold til 1885, selv om der var sket en stigning i daglønnen på ca. 30% i samme periode. Faldende akkordarbejde og arbejdsløshed i vintermånederne bevirkede de mindre indtægter. (Samme som 1).
5. Oplysninger om kvindernes arbejdsområder bygger på indberetninger fra Maribo amt i 1872. I oplysninger om arbejdernes økonomiske..

6. P. Knudsen: Op.cit. s, 165 Haldum sogn.
7. Et eksempel herpå gives af Anders P. Nielsen i Årbog for Lolland-Falsters hist. selsk. 1971. s. 39-30.
8. Bodil K. Hansen i Kvinder i Opbrud, 1982. s. 16 og s. 40-42.
9. Dette bygger på en ikke trykt artikel af Bodil K. Hansen: Landbokvinder i slutningen af det 19. årh. Artiklen blev brugt som et foredrag ved F.N.s kvindekongres i Kbh. 1980.
10. Godsejere forsøgte ved hjælp af tyendekontrakter at sikre sig en stabil og altid nærværende arbejdskraft. Herregårdsarbejdere der underskrev disse kontrakter var underlagt tyendeloven hvilket betød at de til enhver tid måtte stå til rådighed for arbejdskøberen. I de senere nævnte eksempler ses det, at også arbejderens kone omfattes af kontraktforholdet. I Social-Demokraten og Landarbejderen blev disse kontrakter benævnt som »slavekontrakter«, hvilket ikke er helt ved siden af. For at gøre afhængighedsforholdet fuldstændigt boede arbejderfamilien som regel i godsejerens huse tilligemed. I 1899 fandtes der ialt 3580 tjenestehusfamilier i Danmark. St. Me. 4.rk. 8.bd. I s. 13.
11. Social-demokraten d. 2/8 1896 og Landarbejderen d. 17/2 1899. Landarbejderen var et socialdemokratisk blad, oprettet som et led i bestræbelserne på at organisere landarbejderklassen.
12. Landarbejderen 27/12 1898.
13. Dette fremgår bl.a. af indberetninger til Sukkerkommissionen, Finansministeriets gruppeordnede toldsager I, 36 Sukkerkommissionenssager 1883-1886.
14. Cit. efter Else-Marie Boyhus: Sukkerroer. Lolland-Falster hist. samf. 1973. s. 122.
15. Else-Marie Boyhus opfatter sæsonarbejdet i roemarkerne som en hovedårsag til at dette blev kvindearbejde. Op.cit. s. 120-125.
16. Else-Marie Boyhus: Op.cit. s. 125.
17. Finansministeriets gruppeordnede toldsager I etc.
18. P. Knudsen: Op.cit. s. 173. Vintersborg.
19. Finansministeriets gruppeordnede toldsager I etc.
20. Sorø amts landøkonomiske selskab, betænkning 1891: »Hvad kan der gøres for at forbedre tyendeforholdene?« s. 10.
21. Bodil K. Hansen: Skolen i landbosamfundet ca. 1880-1900, 1977, s. 66-67.

Det lille husmandsbrug, der ikke har udvidet.

Det udvidede og specialiserede husmandsbrug.